

СКЕЛЯ ПРОФЕСОРА ШКВАРНИКОВА

Випускник Маслівського Інституту селекції і насінництва ім. К.А. Тімірязєва, доктор біологічних наук професор П.К. Шкварников увійшов у історію вітчизняної науки як видатний учений у галузі радіаційного і хімічного мутагенезу та як один із найближчих соратників М.І. Вавилова.

Народився патріарх вітчизняної генетики 12 липня 1906 року у старовинному козацькому місті Корсуні. Його батько був вихідцем із Смоленщини, а мати корсунською селянкою. Бог благословив Климента і Ксенію Шкварникових одинадцятьма дітьми. Одного із хлопчиків при хрещенні назвали Петром, що означає камінь. А попросився він на світ у дуже тривожний і бунтівничий час. Адже у 1906 році страйки охопили мало не всі підприємства Корсуня. У тому числі один із найбільших у Російській імперії завод із виготовлення фарб, який належав Лопухіним-Демидовим. Усе небо на околицях Корсуня щонаочі охоплювала червона заграва: то горіли підпалені селянами навколишні економії. Тож саме там, на скелястих берегах неспокоїної Росії виріс цей гордий, рішучий та непокірний чоловік.

Вихором пролетіли через Корсунщину дві революції та громадянська війна. По тому вдарив голод 1920-21 років. Пухла від голоднечі і родина Шкварникових. Хто ще міг ходити, той намагався ловити попід Россю вужів, ящірок, черепах – тим і рятувались. А от їхні сусіди зійшли із розуму і з'їли свою чотириохлітню дочку.

П. Шкварников (1-й ліворуч, із книгою) – студент Маслівського інституту. 1925 рік

Врешті стихилось і це лихо. Почалось яке не яке, а мирне життя. У 1922 році шістнадцятилітній Петро Шкварников закінчив семирічну трудову школу, тобто колишню земську. Оскільки нова влада гарантувала безкоштовну освіту, то юнак вирішив учитись далі. Хотів стати агрономом, бо усвідомив раз і назавжди, що народ який має найкращі у світі чорноземи, не повинен страждати від безхліб'я. Він закінчив агропрофшколу у Городищі і продовжив навчання у Маслівському сортово-насіннєвому технікумі ім. К.А. Тімірязєва (із 1928 року – Маслівський Інститут селекції і насінництва ім. К.А. Тімірязєва). Навіть через багато років, уже маючи звання професора, Петро Шкварников буде згадувати про цей заклад тільки із великою вдячністю: «Третій випуск був моїм. Прекрасні були часи! До того ж, альма-матер озброїла мене найголовнішим – вірністю науці і наполегливістю на шляху до мети. Там я вперше зіткнувся із новою тоді наукою – генетикою, і вона захопила мене на все життя...Потому усього довелось пережити. Але із обраного ще в Маслівці шляху я так і не зійшов...»

III випуск МІСНІТ. У верхньому ряду третій праворуч –
П. Шкварников. 1927 рік

Так, саме П.К. Шкварников стоятиме біля витоків становлення Всесоюзного селекційно-генетичного інституту. У 1927 році він, випускник МІСНІТ, отримав направлення на Одеську дослідну станцію. Через рік вона набула статусу Українського селекційно-генетичного інституту (УСГІ). Ще через чотири роки – статусу Всесоюзного селекційно-генетичного інституту (ВСГІ). У новостворений науковий заклад тоді прийшло чимало випускників Маслівки. Зокрема у відділі генетики у якості асистента працював П.Я. Коробко (II випуск МІСНІТ). Згодом Петро Якович створить свою школу селекціонерів у Молдавії і стане автором унікального сорту озимої пшениці Бельцькая 32. Усе життя віддали ВСГІ і академіки П.Х. Гаркавий та Ф.Г. Кириченко (IV випуск МІСНІТ). У відділі генетики, на посаді

старшого техника, починав свою стрімку кар'єру і їхній однокурсник М.О. Ольшанський. Теж майбутній академік.

У відділі селекції інституту на той час також трудилися два випускники Маслівки: фахівець Петро Шкварников та асистент Данило Щербина (IV випуск МІСНІТ). Під керівництвом засновника і директора інституту академіка А.О. Сапегіна вони здійснюють тут свої перші експерименти із мутацією картоплі шляхом її опромінення. А коли почнеться війна, то прямо із стін інституту Данило Щербина піде на фронт і загине при обороні Ленінграда. А от Петру Шкварникову, як це не парадоксально, саме війна врятує життя.

Хоча тоді, восени 1930 року, коли молодий український генетик Шкварников переїздив до Москви, про таке ще ніхто не міг ні знати, ні відати. Власне столиця його покликала не тільки аспірантурою Біологічного НДІ ім. К.А. Тімірязєва. Вона полонила його серце великим коханням. Петро Климентійович одружиться, і його Машенька, Марія Іванівна, подарує йому сина та трьох доньок.

Отже у Біологічному НДІ, на посаді молодшого, згодом старшого наукового співробітника вчений-генетик Петро Шкварников пропрацював сім років. Тут, у лабораторії професора М.С. Навашина, він вивчав природу мутаційних процесів у насінні рослин, при його зберіганні. Зокрема виявив залежність мутацій озимої і ярої пшениці від термінів і умов зберігання. Науковець дійшов висновку, що кількість генетичних змін можна збільшити за рахунок часового проміжку зберігання зерна, починаючи із шестирічного терміну, або шляхом опромінення дозою у 5-10 тисяч рентген. Цікаво, що приблизно в цей же час, у Маслівському інституті, подібні експерименти із радіаційного мутагенезу проводив відомий вітчизняний генетик Л.М. Делоне. Він же і заснував тут кафедру генетики. Сюди, у Маслівку, щоб ознайомитись із результатами його дослідів, із Одеси приїздитиме і лідер українських генетиків академік А.О. Сапегін.

Ці сім літ в Біологічному НДІ виявились надзвичайно плідними для Петра Климентійовича. Тим паче, що його колегами тут були видатні вітчизняні вчені-генетики. Зокрема, майбутній академік М.П. Дубинін. А 1936 році, за сукупністю наукових робіт, Петро Шкварников здобуває ступінь кандидата біологічних наук. Та хіба можна бути щасливим тоді, коли твої співвітчизники знову вмирають від голоду? Вчений досить часто відвідував Одесу і добре знав про голод на Україні 1932-33 років. До того ж, Петро Климентійович щоразу все більше переконувався у тому, що хмари над радянською генетикою і українською зокрема нависають не просто грозові, а убивчі. Тепле кубло, яке звив собі тут полтавський агроном Т.Д. Лисенко, уже перетворилось у серпентарій.

П'ять років, випускник заочного відділення Київського с/г інституту Трохим Лисенко пропрацював на станції Гянджа, в Азербайджані. Він висівав там під зиму бобові культури для того щоб застосовувати їх як весняний корм для овець та як сидерат. Також молодий науковець практикував дуже пізній посів злакових культур. Такими експериментами Трохим Денисович змусив говорити про себе не тільки місцеву, а і центральну пресу. Стаття журналіста Федоровича в газеті «Правда» від 7 серпня 1927 року під назвою «Поля взимку» стала справді таки сенсаційною, і спосіб заявити про себе через ЗМІ спрацював стовідсотково. На Лисенка навіть звернув увагу сам академік М.І. Вавилов. Добряк за натурою, він дозволив палкому яровизатору виступити із своєю відверто слабкою, карикатурною доповіддю на Всесоюзному з'їзді селекціонерів (1929 рік). Можливо вчений просто хотів таким чином виставити новоспечену агрономічну зірку на посміховище і придушити у самому зародку оту яровизацію, котра уже почала набивати всім оскому. Але вийшло якраз навпаки. Після цієї знаменитої доповіді Наркомзем України запросив Лисенка до Одеси уже як дуже перспективного ученого. В Одеському селекційно-генетичному інституті самозваний геній із Карлівки розвинув просто шалену

діяльність у напрямку суцільної яровизації. Тож коли академік Вавилов похопився, то було уже надто пізно. Під час чергової своєї поїздки Петро Шкварников із жахом дізнався про арешт А.О. Сапегіна. А згодом і про те, що місце директора інституту тепер посідає його колишній одеський колега, який за словами самого Шкварникова «вражав своєю примітивністю і навіть не знав із якого боку підходити до мікроскопа».

У 1935 році у Москві відбувся з'їзд колгоспників-ударників, на якому Трохим Лисенко назвав генетиків найпершими ворогами соціалістичного сільського господарства. Навесні 1936 року на черговій сесії ВАСГНІЛ було розпочато відкрите цькування вітчизняної генетики, як «прислужниці імперіалізму». «Вейсманістам-морганістам», тобто прибічникам Миколи Вавилова, було оголошено війну. А прапор передових перетворень у народному господарстві партійне і державне керівництво вручило послідовникам Т.Д. Лисенка, як «представникам прогресивної мічурінської біології». Біологічний НДІ, це «вмістилище зарази із буржуазного Заходу», було реорганізовано. Тільки лабораторія професора Навашина, у повному складі, змогла перейти до Інституту генетики АН СРСР. Більше того, у 1939-1941 роках саме Петро Шкварников став заступником його директора, М.І. Вавилова. І знаходився на цій посаді аж до арешту Миколи Івановича, адже у липні 1939 року Трохим Лисенко написав на Миколу Вавилова донос. Не зрадивши свого великого соратника, Шкварников тим самим викликав вогонь прямо на себе, бо партійно-урядова гармата уже біла по генетиці прямою крупнокаліберною наводкою. Дійшло до того, що іноземні науковці, зокрема біологи із США, які працювали в цьому інституті, почали спішно його покидати.

Тим часом доля, підкидаючи то жару, то холоду все чіпкіше і чіпкіше взялась випробовувати на міцність ту скелю, на якій стояв Петро Шкварников. У серпні 1940 року було арештовано Вавилова, і місце директора Інституту генетики АН СРСР тепер мала посісти людина, котра вважала хромосому шкідницькою вигадкою «формальних генетиків». Шкварников також із дня на день чекав арешту. І так тяглося пів року. Врешті у січні 1941 року його викликали до Президії Академії і звеліли готувати акт передачі інституту новому директору, тобто Лисенку. Сам же Трохим Денисович наполягав на тому, щоб цей документ насамперед засвідчив факт негативної, збиткової і навіть підривної діяльності установи, яку очолював Вавилов. На схилі літ, у своїх спогадах професор Шкварников, про цей епізод із свого героїчного життя напише так: «Мене довго змушували продати істину. Погрожували. Та дарма... Врешті такий акт склали без мене. Однак я його не тільки не підписав, але прямо під ним виклав свою особисту думку. Думку того, хто відстоював честь інституту і його колективу. До написаного додав доповідну записку із характеристикою стану закладу, його окремих лабораторій та довідку про результати діяльності інституту на момент передачі його новому директору....».

Ці шістнадцять сторінок правди коштували Петрові Климентійовичу великих поневірянь. Із роботи його вигнали і нікуди не приймали. Усього за кілька місяців до початку війни, із великими труднощами, вченому вдалось влаштуватись у Всесоюзний НДІ ефіроолійних культур.

Науковців такого масштабу, як Петро Шкварников на фронт, як правило не брали, або якщо брали, то не зразу. Партія розуміла, що цвіт вітчизняної науки потрібно берегти. Академіки Прокіп Гаркавий та Федір Кириченко (IV випуск МІСНІТ) та доктор біологічних наук Василь Дідусь (IX випуск МІСНІТ) продовжували займатись наукою в евакуації. Академік Василь Ремесло (IV випуск МІСНІТ) потрапив безпосередньо на фронт тільки у квітні 1945 року. Академік Анатолій Пухальський (IX випуск МІСНІТ) працював у прифронтовій зоні шість місяців. Інша справа, що чимало науковців, не чекаючи повісток із воєнкоматів самі рвалися на фронт, або ж ішли в народне ополчення. Так вчинив Арон Френкель,

учень та соратник Вавилова (VIII випуск МІСНІТ). Він загинув в полку народної оборони під Смоленськом. Генетик-селекціонер Азербайджанського НДІ бавовни Михайло Сарана (VI випуск МІСНІТ) поліг під Краснодаром. Місце загибелі селекціонера Поліської дослідної станції ім. Засухіна Віталія Матушинського (XI випуск МІСНІТ) залишилось невідомим.

А Петру Шкварникову повістка до воєнкомату прийшла відразу ж. Що ж, Петре, віддати життя за Вітчизну, почесно. Це тобі не тюремна куля в потилицю, чи гниття заживо у якомусь із край лагів. Хай навіть і за непродану істину.

Нове випробування долі Гвардії майор Петро Шкварников витримав із честю. Місяць він провчився на курсах підвищення кваліфікації політпрацівників у Чебоксарах. Звідти отримав призначення у 1097-й полк 326-ї Рославльської Червонопрапорної стрілецької дивізії. «Хлопці, ми за свою землю стоїмо, своїх рідних, сім'ї свої боронимо, не посоромимося ж, хлопці!», - так політрук Шкварников підтримував бойовий дух не тільки молодесеньких, зовсім ще зелених бійців, але і тих, хто літ на десять-п'ятнадцять був старшим від нього. І вони справді не посоромили воїнської честі ні під Михайловим, ні під Крюково, ні на річці Жиздра. Про Крюково потім складуть ліричну і разом із тим страшну своїй правді пісню.

Ще страшнішою є правда про Ржевсько-В'яземський плацдарм, де дивізія воювала чотирнадцять місяців. Там, у Ржевських лісах і болотах, поліг 1 мільйон 109 тисяч наших бійців. Майже як під Сталінградом, якщо не більше. Адже справжня кількість тих, кого недолуге командування кинуло у Ржевську м'ясорубку, не поражена і досі. Хіба що навіки залишилось безсмертне «Я убитий під Ржевом, в безіменнім болоті, в п'ятій роті, на лівім, під жорстоким нальотом...». Автор цих рядків Олександр Твардовський пробув на плацдармі усього добу. Шокований побаченням, він створив шедевр, який роздирає душу і по цей день. А скількох товаришів залишив Петро Шкварников не тільки під Ржевом, а й під Вітебськом, Брянськом, Борисовим, Кенігсбергом, Тарту та у Східній Пруссії. Саме за взяття Тарту дивізія була нагороджена орденом Червоного Прапора. За цей час майор Шкварников отримав два важких поранення та контузію, його кілька разів засипало землею живцем. Однак він знову і знову повертався у свій полк.

Аж ось і вона, Перемога, до якої усім миром вони ішли довгих чотири роки. На грудях у майора блищать ордени: Червоної Зірки та Вітчизняної війни I-го і II-го ступенів. Поряд медалі: «За відвагу», «За оборону Москви», «За взяття Кенігсберга». А загалом Гвардії майору Петру Шкварникову ще десять місяців довелося служити в Кенігсберзі, в політуправлінні особливого військового округу, аж поки про його демобілізацію не взялась клопотати Академія наук СРСР.

Він їхав додому щасливий і упевнений у тому, що повертається у зовсім іншу країну. Після такого випробування, рівного якому ще не знала історія, не може бути щоб нічого не змінилось. Народ-герой усе витерпів, вистояв та врятував не тільки державу, а і тих, хто нею править. То хіба ж вони, можновладці, навіть тепер не дадуть цьому народові хоч трохи свободи?

Та ні ж бо, не дали. Тим паче у сільському господарстві. Розіп'яте райкомівськими планами, воно ледь животіло на плечах вдів і сиріт. Шістнадцять центнерів з гектара ячменю чи жита вважались прекрасним урожаєм. Але частіше не було і такого. Через два роки після перемоги знову прийшов великий голод, уже третій на віку у Петра Шкварникова. Колгоспник, позбавлений будь-яких прав і навіть паспорта та обкладений суцільними податками, ніяк не міг нагодувати нужденну державу. А тим часом знайшлась людина, яка обіцяла дати народові та його керманічам великий хліб, дати його багато і головне швидко. Цією людиною був Трохим Денисович Лисенко. От тільки заважали йому «формальні генетики», ці недобитки уже покійного Вавилова. Покінчити із ними раз і назавжди мала серпнева 1948 року сесія ВАСГНІЛ. До цього знаменитого побойща гарно долучився і дехто із

колишніх випускників Маслівського інституту, тавруючи печаткою ганьби своїх учорашніх учителів. Імена цих щирих мічурінців можна без будь-яких труднощів знайти у матеріалах сесії.

Серпнева сесія ВАСГНІЛ для Петра Шкварникова обернулася черговою втратою роботи. У Інституті цитології, гістології та ембріології АН СРСР (до 1938 року – Інститут експериментальної біології), де він тоді працював, розформували лабораторію генетики. Шістнадцять учених на чолі із її організатором та завідувачем Миколою Петровичем Дубиніним, одним із найзапекліших опонентів Лисенка, залишились без роботи. Їм, як представникам «антинаукової позиції в біології», заборонили працювати за своїм фахом. І це при тому, що не працевлаштованість каралась законом. Але «добрі» люди радили Шкварникову піти до Лисенка, визнати свої помилки та й покаятись. Тоді і робота буде, і навіть своя лабораторія. Плазуни. Скеля Петра Шкварникова ніколи не зрадить своєї істини і не впаде на коліна. Хіба що море забуття розточить її по камінчику. То так тому і бути. А роботи він ніколи не боявся. Навіть такої, яка взагалі була відірвана від великої науки.

У 1948-1955 роках П.К. Шкварников працює у Сімферополі, у Кримському філіалі АН СРСР. Він видає книгу «Двічі урожайна культура картоплі у Криму» а також отримує свою першу велику трудову нагороду. Це був орден Трудового Червоного Прапора. Відбуваються зміни і у особистому житті. Петро Климентійович одружується вдруге, і у нього народжується ще один син.

А невдовзі у житті вченого трапляється неймовірний із точки зору здорового глузду віраж: його, кандидата біологічних наук, зараховують у тридцяти тисячники і знову направляють на передову. А нею тоді стало вкрай занепаде сільське господарство, якому лисенківські міражі гіллястої пшениці та прискороного методу виведення нових сортів злакових так і не допомогли. Петра Климентійовича призначають головою колгоспі імені Крупської у Азовському районі. На цій посаді він пропрацював два роки і напевне головував би й далі, якби не давній друг та товариш по нещастю академік М.П. Дубинін. Їхні шляхи перетинаються втретє і цього разу вже у Сибіру.

У 1957 році відкривається Сибірське відділення АН СРСР та Новосибірський інститут цитології і генетики, як його складова. Директором інституту було призначено М.П. Дубиніна. Він вирвав Шкварникова із колгоспного пекла і забрав до себе в Новосибірськ. Тут Петро Климентійович очолює відділ генетики рослин інституту, а також керує створеною ним лабораторією експериментального мутагенезу. Вчений врешті зміг відновити і продовжити свої дослідження щодо радіаційних та хімічних спадкових змін у рослин. Тож хоч Сибіром і карали із віку у вік, але ж ним ще й рятувались.

І знову науковцю та талановитому селекціонеру судилось стати біля витоків. Цього разу саме селекційної справи у цьому інституті, який у найкоротші строки мав довести практичне значення «формальної генетики» для сільського господарства. Тобто створити нові перспективні сорти с/г культур у рослинництві і навіть продемонструвати свої можливості у тваринництві. Тож у співавторстві із науковцями І.В. Чорним та В.П. Максименком П.К. Шкварников створив урожайний і стійкий до хвороб та несприятливих кліматичних умов сорт ярої пшениці Новосибірська 67. Ця пшениця дуже швидко прославилась серед хліборобів Новосибірської, Омської, Курганської, Тюменської областей та Алтайського краю. На ВДНГ СРСР вона отримала три золоті медалі. А кожна третя хлібина у Новосибірській області мабуть і по цей день випікається із борошна цього сорту.

У 1966 році, знову ж таки за сукупністю опублікованих наукових робіт, Петро Климентійович здобуває вчений ступінь доктора біологічних наук. Хоч по суті ще двадцять шість літ тому він уже мав готову докторську дисертацію. У цей же час Петро Шкварников повертається на Батьківщину, у Київ, куди його запрошує

президент АН УРСР академік Б.Є. Патон. Тут, в Інституті ботаніки АН СРСР, він знову ж таки організовує і очолює відділ експериментального мутагенезу, який переростає в Інститут молекулярної біології та генетики. А за сумісництвом очолює кафедру генетики і селекції Київського університету. Вчений здійснює масштабні за об'ємом дослідження, застосовуючи для роботи найголовніші с/г культури: пшеницю, жито, кукурудзу. Він продовжує працювати і як селекціонер: створює сорт пшениці Киянка. У 1982 році за цей сорт та глибокі теоретичні дослідження у галузі експериментального мутагенезу П.К. Шкварников і його колега академік В.В. Моргун були удостоєні Державної премії УРСР.

Загалом Перо Климентійович став автором більше 150 наукових робіт. Він підготував двох докторів наук та п'ятнадцять кандидатів. Десять років очолював Українське товариство генетиків і селекціонерів ім. М.І. Вавилова. На громадських засадах, від дня заснування, редагував журнал «Цитологія і генетика». Учений займався ще й титанічною науково-організаційною працею із питань генетики і селекції у АН СРСР, у ВАСГНІЛ, у Комітеті із науки і техніки Ради Міністрів СРСР, у Всесоюзному товаристві генетиків і селекціонерів ім. М.І. Вавилова. Та не перелічити усього із чим справлявся і що ніс на своїх плечах людина-скеля Петро Шкварников. І як виявилось це була ще не межа.

Коли трапилась Чорнобильська трагедія, професору Шкварникову було уже без малого вісімдесят літ. Йому, почесному пенсіонеру, уже б тільки спочивати, бо такі достоту і натрудився, і настраждався. Але ж ні. Невгамовний Шкварников в домашніх умовах, перетворивши власну квартиру на лабораторію, зайнявся дослідженням мутацій в зразках рослин із забрудненої радіоактивними відходами зони. Що це? Героїзм? Подвижництво? Так. Крім того, неймовірне почуття відповідальності справжнього ученого перед своїм народом. Він дуже сподівався і надіявся що його висновки, тепер уже як добровольця-ентузіаста, обов'язково знадобляться при ліквідації наслідків цієї страшної екологічної катастрофи.

Результати своїх досліджень Петро Климентійович опублікував уже на початку 90-х років. Але країна саме зайнялась поділом сімейного добра, яке залишилось у спадок від великого покійника, тобто від Радянського Союзу. На фоні суцільних торгових рядів та тотального роздержавлення подвиг професора залишився непоміченим.

У цьому році ми знову відзначали чергові роковини Чорнобиля. Із цієї нагоди наговорили купу завчених звичних фраз і не більше того. Та й чорнобильські проблеми ми тепер воліємо не чіпати, хай самі розсмоктується, бо ж нині, мовляв, маємо ще прикріші негаразди. Щоб на це сказав професор Шкваринков? А напевне те, що говорив і маслівським студентам під час зустрічі із ними у 1992 році: «Не збочте із своєї стежки, як би не було вам важко. Ваша честь та гідність – це та скеля на якій тримаєтесь і ви, і ваше майбутнє...».

А от скеля професора Шкваринкова зазнала важких випробувань навіть при самому заході сонця. На схилі літ Петро Климентійович втратив зір і десять останніх років свого життя був сліпим. Яка ж це була мука для генія наукової думки! Він покинув цей світ 6 липня 2004 року. Рік теж був бунтівливий, бо до першого українського Майдану залишалось якихось п'ять місяців. Цікаво як би сприйняв ті події професор-бунтар? Думається, що із своєї скелі він би ще устиг гукнути: «Ви ж тільки не продайте істину!»